

Liturgiese antwoorde op geweld – 'n verkenning

B.J. de Klerk
Skool vir Kerkwetenskappe
Potchefstroomkampus, Noordwes-Universiteit
POTCHEFSTROOM
E-pos: kwsbjdk@puknet.puk.ac.za

Abstract

Liturgical solutions to violence – an exploration

Violence is an action that causes serious trauma – also in believers. The concept of violence should thus also be addressed and accounted for in all theological disciplines. In this article it is attempted to give an overview of what violence against women and children implies. Possible liturgical solutions to the phenomenon of violence are subsequently presented as seen from a feminist point of view. The viewpoint of the “liturgy of protest” is also discussed and finally the solutions suggested by acts of the Truth and Reconciliation Commission are scrutinised.

In gatherings of the congregation, of family members and small groups in the congregation the traumatised should not be neglected, and the aspect of koinonia expressed by the community of worshippers should bring comfort and hope to the wounded in the body of the church – also by means of liturgical acts. Opportunities should be created for people to interpret the pain and humiliation they have experienced. These opportunities can also be utilised to remove the element of embarrassment that usually accompanies this kind of pain and humiliation. In every element of reformed liturgy possibilities are indicated that can be utilised in the processing of and coming to terms with the trauma effected by violence.

Opsomming

Liturgiese antwoorde op geweld – 'n verkenning

Geweld is 'n handeling wat ernstige trauma veroorsaak – ook by gelowiges – en behoort deur al die teologiese dissiplines in

ag geneem te word. In hierdie artikel word eerstens 'n indruk gegee van wat die verskynsel van geweld teen vroue en kinders impliseer. Moontlike liturgiese antwoorde op geweld – soos gesien vanuit 'n feministiese gesigspunt – word daarna gestel. Ook die standpunt van die “liturgie van protes” word bespreek en daarna die hanteringswyse wat gesuggereer is in die handeling van die Waarheids- en Versoeningskommissie.

Tydens die samekoms van die gemeente, van die lede van 'n huisgesin en van lidmate in 'n kleingroepie in die gemeente mag die getraumatiseerde persoon nie oor die hoof gesien word nie, maar die gemeente en die koinonia wat dit bied, behoort ook deur die gebruikmaking van liturgiese middele troos en hoop te bied aan die gewondes in die kerk en samelewing. In die liturgiese handeling behoort geleenthede vir mense geskep te word om hulle pyn en vernedering te verwerk. Hierdie geleenthede kan ook aangewend word om die element van verleentheid wat gewoonlik gepaardgaan met geweld, pyn en vernedering, te verminder. In elkeen van die elemente van die gereformeerde liturgie word moontlikhede aangedui wat benut kan word vir die verwerking van traumatiese ervarings as gevolg van geweld.

1. Inleiding

Elke liturg behoort in gedagte te hou dat gewonde mense en soms erg getraumatiseerdes deel het aan die erediens. Van tyd tot tyd word die hele gemeente meegeneem deur die trauma van een lidmaat, ander kere hou die betrokke lidmaat die trauma geheim en word die wond en die pyn weggesteek. Die liturg moet dus rekening hou met moontlike verskuilde traumas wat mense mag beleef (Duke, 1985:40).

Deelnemers aan die erediens word aan verskillende soorte geweld blootgestel. Daar mag gelowiges in die diens wees wat reeds blootgestel was aan kapinge, plaasaanvalle, ontvoerings, huisbrake en roof waarin geweld gebruik is. Kerkgangers is al gedurende dienste in kerkgeboue aangeval, waarvan die St. Jamesvoorval die bekendste is. By dié geleentheid in 1993 het die militêre vleuel van die Pan African Congress (APLA) 'n tiental mense in 'n onverwagte aanval doodgeskiet.

In hierdie artikel sal die molestering van vroue en kinders as voorbeeld van geweld bespreek word. Daarna kom moontlike liturgiese antwoorde aan die bod; eerstens soos gesien deur twee verteenwoordigers vanuit 'n feministiese hoek. Ook die standpunte van die “liturgie van protes” word bespreek asook die hanterings-

wyse wat blyk uit die werkswyse van die Waarheids en Versoeningskommissie (WVK). Daarna sal gepoog word om enkele rigtingwysers as antwoord op geweld vanuit die gereformeerde liturgie aan te dui.

2. Geweld teen vroue en kinders

Die tipiese slagoffers van gesinsgeweld is die jonger en weerloser persone, dié lede van die gesin wat gewoonlik afhanklik is van die molesteerder. As vroue in 'n omgewing van geweld voortdurend in vrees leef, het dit 'n afbrekende effek op die samelewing as geheel. Omdat geweld in die gesin sonde is en 'n destruktiewe effek het, roep dit die kerk tot verantwoording. Procter-Smith (1995a:429) stel dat huishoudelike geweld 'n simptoem is van seksisme en selfs rassisme. Vroue staan 'n groter kans om gewelddadig aangerand te word as mans, en meisies word seksueel meer gemolesteer as seuns. In 94% van alle gerapporteerde gevalle waar dogters in die gesin aangerand word, is dit aanranding deur die pa (Barton, 1996:257).

Barton (1996:231-255) het omvattende statistiese gegewens versamel en verwerk waaruit die volgende duidelik blyk: Gedurende 1995 is in die VSA elke 15 sekondes 'n vrou aangerand, elke ses minute het 'n verkragting plaasgevind en vier vroue per dag is deur hulle aanranders vermoor. Gnanadason (1997:3, 9) het bevind dat van 1992-1996 een uit elke ses vroue in Suid-Afrika deur haar lewensmaat op 'n gereelde basis aangerand is en dat die man ook in die helfte van hierdie gevalle hulle kinders aangerand het. Dit word bereken dat slegs drie persent van alle aanrandings op vroue aangemeld word (Graham & Halsley, 1993:80). Na eeue van stilswye het vroue eers onlangs na vore begin kom met getuienis oor geweld wat teen hulle gepleeg word.

In 1997 was daar 51 verteenwoordigers uit Afrika, Asië, Europa en Noord- en Suid-Amerika te Oxford byeen om kinders se haglike posisie in die wêreld te bespreek. Uit die verslae van hierdie kongres blyk dit duidelik dat daar elke jaar ongeveer 'n miljoen kinders aansluit by die groot getal kinderprostitute wat reeds op straat is en baie kwesbaar vir geweld is. Meer as 100-200 miljoen kinders doen tans kinderarbeid (International Consultation, 1997:1). Die getal kinders wat gedurende 1985 tot 1995 gemolesteer en verwerp is, het in die VSA meer as verdubbel (van 1,4 miljoen na 2,9 miljoen; Mitchell, 2001:335). Gesinsgeweld is tans die belangrikste oorsaak van die dood van kinders onder die ouderdom van vier jaar.

Liturgiese handeling kan nie al hierdie probleme oplos nie, maar Mitchell (2001:338) sê tereg:

It seems to me that our solemn assemblies are strangely selective when it comes to connecting liturgy and life. Can victims' voices be heard above the noise of our solemn assemblies? Is there room in our liturgies for the presence of a prophet, a stranger with news we may not wish to hear or wounds we may not wish to see?

Ook die liturgie moet antwoorde gee op geweld teen vroue en kinders, maar ook op geweld in al die fasette van die samelewing (Adams & Fortune, 1995:11). Verskillende antwoorde word gegee wat beoordeel moet word. Die liturgie soos beoefen in die gereformeerde tradisie bevat ook kragtige elemente wat hierdie probleem kan hanteer.

3. Liturgiese antwoorde vanuit feministiese hoek

3.1 Standpunte van Procter-Smith, asook Graham en Halsey

Procter-Smith en Graham en Halsey is as verteenwoordigers van hierdie standpunt gekies, omdat hulle tans die leidende figure uit feministiese hoek is, en omdat hulle hulle toespits op die aanwend van die liturgie vir die verskynsel van geweld (Van Dijk, 1998:401).

Hoe kan die kerk in sy liturgie meehelp om die kringloop van geweld te verbreek? Procter-Smith (1995a, 430) gaan van die volgende vertrekpunt uit: Liturgie is die werk van die volk en daarom die diens van die gelowiges, insluitende vroue, jonk en oud. Die term *leitourgia* kom uit die politieke sfeer en dus uit 'n tradisie waar vroue en kinders gemarginaliseer en nie raakgesien is nie. Omdat juis vroue en kinders gewelddadig aangerand word en die primêre slagoffers van huishoudelike geweld is, moet al die elemente in die liturgie wat patriargale verwysings en implikasies bevat, uitgeskakel word. Volgens genoemde skrywers kan die kern van die probleem van huishoudelike geweld nie deur die huidige liturgiese handeling betrek word nie. Dit wil egter nie sê dat 'n radikaal veranderde liturgie nie iets te sê het oor molestering nie: "Because liturgy not only expresses what we believe but tells us what we ought to believe, and how we ought to act, it is a powerful shaper of human consciousness" (Procter-Smith, 1995a:430).

Volgens Procter-Smitih moet die volgende elemente radikaal verander: Die eerste wat grondig verander moet word, is die Woord, die Bybel. Haar kritiek is dat die gesag van die Woord nie as 'n

debatteerbare punt in die liturgie aangebied word nie, maar sonder kritiek as die “Woord van God” aanvaar word. Die gemeente moet maar passief luister en die teks het ’n gesaghebbende appèl op die hoorder. Dit bied vir Procter-Smith (1995a:340) probleme, want die persepsie word uit die Bybel geskep dat die vrou by die sondeval swaarder as die man gestraf is. Volgens die Bybel moet die vrou haar aan die man onderwerp en hierdie vereiste kan gesien word as die primêre rede waarom ook gelowige mans hulle vroue aanrand – fisies en psigies. Hierdie verskynsel moet deur vroue bestry word. Procter-Smith noem ook dat ander Skrifgedeeltes wat verkondig dat God lyding bring om ons geloof te toets, kritiekloos aanvaar word. Dit het fatale konsekwensies as ’n vrou dit hoor en glo terwyl sy oorweeg om haar man, wat haar gewelddadig aanrand, te verlaat. Die gesag van die Woord in die liturgie is dus in hierdie feministiese kring ’n probleem en volgens hulle beskouing moet die siening daarvoor verander voordat die aanwending van liturgiese elemente ’n uitwerking op die verskynsel van huishoudelike geweld kan hê (Procter-Smith, 1995a:432).

Die taal van gebede, liedere en uitroepe dra ook gewig. Wat belangrik is, is die taal oor God wat, volgens haar, dominansie en ondergeskiktheid in verhoudings uitbeeld. Taal in die erediens skep die indruk dat die manlike persoon die norm is. Vroue kan nie deur middel van kerklike taal hulle nood, welsyn en veiligheid herken nie, omdat hulle in die erediens verbygekyk word (Procter-Smith, 1995a:433). Die feit dat die liturgie totaal oorheers word deur mans, het ’n nie-verbale boodskap aan die gemeente. Die manlike liturg wat in manlike taal praat, wat gevorm is deur patriargale voorveronderstellings, is ’n kragtige kombinasie van verbale en nie-verbale elemente wat voortgaan om manlike gesag te wettig deur dit met goddelike gesag te identifiseer (Procter-Smith, 1995a:436).

When the leaders are usually male and the passive, seated congregation mostly female, expressions about relative power and status are combined with gender identity to encourage female passivity and acceptance. For the woman who is or has been abused, such encouragement is dangerous and destructive (Procter-Smith, 1995a:437).

Die feministiese liturgiese antwoord is verder dat die beeld van die Bybel oor God misleidend is en daarom verander moet word. Met die veranderde beeld van God kan vroue wat ly op grond van die gewelddadige optrede van hul mans, diepgaande troos vind. In huishoudelike verhoudings waar die pa die geweldenaar is, kan die beeld van God as hemelse Vader geen positiewe uitwerking hê nie.

Die effek van die Vader-God-taal in ons huidige patriargale sosiale verhoudings is dat manlike dominansie en geweld geregtig word en dat vroue se woede en protes teen so 'n behandeling verander in woede teenoor God. So word in stereotiepe liturgiese taal van God gepraat as Meester, Here en Koning – benamings wat die indruk laat dat almal, veral vroulike lidmate, slawe en ondergeskiktes is (Procter-Smith, 1995a:434).

Die oorweldigende denke oor God as Vader het gelei tot 'n siening van God ook as Moeder. Graham en Halsey wys hierdie gedagte egter sterk af, want “when women turn to their own experience of mothering, it is often one of pain, frustration, limitation, and exclusion”. Die moederbeeld van God moet eerder gebruik word om te veg vir liefde en vir die vryheid om afhanklikheid te verkry (Graham & Halsey, 1993:176). Hulle beveel ook aan dat die beeld van God as “solidariteit” gebruik moet word, want God is teenwoordig, langs mense in hulle lyding. So 'n uitbeelding van God beweeg weg van die modelle wat uit hiërargiese standpunte voortkom.

Images of God healing, offering friendship, mothering, being in solidarity with us may help us to think in terms of power within and in relation. How do we begin to create a liturgy and spirituality that uses these images, that will be a source and inspiration, a reflection of our caring? We need liturgy for life, for people, that resonates with experiences of birth or illness or achievement or loss. Such liturgy must take female experiences seriously. It needs to recognize female bodily experience – menstruation, sexuality, giving birth, sickness and dying. If it is to be authentic, such worship must also recognize the oppression and marginalization which women experience, both in our society and in the church, and not seek to comfort and soothe, but to empower and liberate (Graham & Halsey, 1993: 177).

Graham en Halsey (1993:174) het dit ook teen die beeld van Christus as die Verlosser:

I want to highlight those images which represent pastoral care as a form of rescuing the victim. Such images derive their power from the understanding of Christ as the Saviour who rescues from sin and suffering.

Verlossing uit die greep van molestering kom eerder deur die besef van jou eie krag en van die emosionele bronne waarvoor jy beskik. Vroue moet hulleself sien as mense wat geweld oorleef het, eerder as slagoffers. God moet daarom nie kom red nie. Een metafoer van God se aktiwiteit wat toegeëien moet word, is dié van genesing,

maar dan nie wondergenesing deur goddelike ingrype nie. Daar is 'n behoefte aan genesing wat vroue kan help om hulle selfrespek terug te wen en aan hulle weer respek te gee vir hulle eie liggame (Graham & Halsey, 1993:175).

Die aanwending van die liturgie moet erken dat die meerderheid mense in die kerkbanke vroue is. Die liturgie moet wegkom van 'n eenmanvertoning en weer die werk van die volk wees, wat nie maar net passiewe toeskouers is nie. Die elemente in die liturgie wat ruimte laat vir die uitdrukking en heling van wonde wat deur huishoudelike geweld aan vroue, kinders en bejaardes toegedien word, moet aangewend word. Die sosiale sondes van seksisme, soos huishoudelike geweld, moenie toegelaat word om in stilte voort te gaan nie. Die erken en bely van sulke oortredings, asook die restituisie daarvan, moet in die liturgie van die huisgesin van God gehanteer word. Voorbidding moet gereeld gedoen word vir die slagoffers van huishoudelike geweld, asook vir die oortreders van die kodes vir gesinsverhoudings (Procter-Smith, 1995a:439).

3.2 Beoordeling

Volgens bogenoemde beskouing is dit in werklikheid nodig dat die Bybel moet verander ten einde die liturgie in staat te stel om die problematiek van geweld effektief te hanteer. Die verandering wat voorgestel word, raak veral die gesag van die Bybel. Die kritiese wyse waarop Procter-Smith, asook Graham en Halsey met die Skrif omgaan, kan egter nie aanvaar word nie: Om die nood van vroulike persone wat gemolesteer word, die gesaghebbende beginsel te maak en die Skrif daarvolgens aan te pas, tas die basis waarop die gereformeerde liturgie staan radikaal aan. Juis daarom kan die beelde wat die Bybel van God gebruik, nie met eietydse beelde vervang word nie, asof die beeld van God as vader bloot 'n tydgebonde beeld is. Stellings dat alleen die taal oor God in die Bybel aan mans die vryheid gee om hulle vrouens te molesteer, is nie oortuigend nie en maak van die Bybel 'n soort sondebok. Daar is ander, meer oortuigende argumente soos ongehoorsaamheid aan die Bybel, waarom sulke aanrandings plaasvind. Verlossing word in sy wese aangetas as Christus se verlossing van sonde en lyding vervang moet word deur die mens se besef van sy/haar eie krag en die vermoë om te oorleef sonder 'n Verlosser, soos vanuit hierdie kring beweer word. Dit is voorts nie in alle kerkgemeenskappe so, soos die twee outeurs beweer, dat manlike dominansie in die liturgiese taalgebruik die reël is nie. Vanuit gereformeerde liturgiese beginsels kan wel saamgestem word met die klem wat die skrywers lê op liturgie as die diens van die kerkvolk.

4. Liturgiese antwoorde vanuit die “liturgie van protes”

4.1 Uitgangspunte en toepassings van die “liturgie van protes”

Hoe het die “liturgie van protes” ontwikkel? 'n Gelowige wat geviktimizeer is deur verkragting, aanranding en kindermolestering word dikwels voor die vraag gestel: Hoekom ly ek op hierdie manier? Waar is God in my lyding? Menslike lyding te midde van 'n wêreld wat deur 'n God van liefde geskep is, is baie verontrustend en verwarrend. Fortune (1995:89), 'n verteenwoordiger van die “liturgie van protes”, beweer dit is verkeerd om bloot te sê die verduur van geweld bring volharding. As 'n vrou net volhard om die gesin aanmekaar te hou, ten spyte van die vlag van aanrandings wat sy beleef, is dit nie ware volharding nie. Vrae wat gevra word vanuit hierdie standpunt, is die volgende: Kan die geweld teen vroue en kinders die doel hê om aan die slagoffer te verkondig dat sy sal transformeer? Mag die kruis en opstanding van Jesus die troos word vir die vrou wat ly deur aan haar te verkondig dat sy sal transformeer? Geweld en lyding kan nie retrospektief geregverdig word deurdat die slagoffer moontlik daardeur ten goede verander kan word nie. Nie die slagoffer moet volhard nie, maar almal moet teen die onreg en geweld volhard; nie die slagoffer moet transformeer nie, maar die geweld en lyding moet getransformeer word (Fortune, 1995:91). Bogenoemde argumente vorm die uitgangspunt vir 'n sogenaamde “liturgie van protes”.

Fröchtling (2001:1) wil die belangrikste kenmerke van die “liturgie van protes” aandui as 'n reaksie en aksie teen geweld, uitsluiting, onderdrukking en alle vorme van doodmaak – van geestelike dood tot fisiese dood. Procter-Smith (1995b:468) het dit veral daarteen dat vergewing onmiddellik volg op skuldbelydenis, sonder dat daar tyd vir die bewys van verandering en restitusie is. Dit gaan veral oor die gebede by die Nagmaal en ander verootmoedigingsgeleenthede.

These prayers of confession are normally followed immediately in the liturgy by declarations of pardon which emphasize not God's demands for justice but God's mercy and readiness to forgive (Procter-Smith, 1995b:468).

Vergewing deur 'n gemolesteerde kan nie bewerk word deur 'n liturgiese teks nie, want daarvoor moet tyd gegee word.

By defining sin as primarily an offense against God, and by offering forgiveness immediately following the confession, the message is given that even if violence and abuse of women

and children are understood as sin, God will readily forgive. And if God will so readily forgive, the victim should also be willing to forgive (Procter-Smith, 1995b:468).

Daar moet, volgens die “liturgie van protes” ’n genesingsproses plaasvind. Een voorbeeld hiervan is die volgende: Onder ’n inheemse volk in Kanada het daar ’n soort liturgie van genesing ontwikkel wat die volgende behels: ’n Vergadering van die slagoffer, die geweldenaar, familieledes van albei en die gemeenskap word gehou om die saak te bespreek. Die aanrander moet in die openbaar sy oortreding beskryf. Die gemeenskap sal dan aan die oortreder vertel hoe hulle oor sy oortreding voel en hulle ondersteuning vir genesing aanbied. Hulle bespreek alles ook met die slagoffer en die families wat betrokke is.

The abuser is given a ‘healing contract’ setting out the punishment – usually community work – and arrangements are made to protect the victim. When the contract expires, a cleansing ceremony takes place to symbolize the return of balance to the abuser, the family and the community. At this point the healing is complete and the crime can be forgotten. Such healing can take years (Gnanadason, 1997:28, 29).

Wat dus nodig is, is om die waarheid te vertel, reg te spreek, restitusie te verwag en ’n genesingsproses sy gang te laat gaan en nie goedkoop vergewing te bied nie. Vergewing en versoening is die uiteindelijke doel en dit moet in opregtheid bereik word (Gnanadason, 1997:55).

Fröchtling ontwikkel haar sogenaamde *memoria passionis*-model op die volgende wyse: Die vertrekpunt impliseer herinnering waarin die deel van pyn en hoop as belangrikste element van ’n “liturgie van protes” benadruk word: “It has become *memoria passionis* in the literal sense: memories of suffering, where suffering is best defined as ‘pain, disruption, separation, and incompleteness’” (Fröchtling, 2001:2). Uit die vertelling van die lyding kan nuwe lewe en lewensvreugde kom. Om hierdie *memoria passionis* in liturgiese praktyk te plaas, beteken dat daar in die openbaar geleenthede geskep moet word om protes teen viktimisering aan te teken: viktimisering wat gegrond is op rassisme, seksisme en ekonomiese uitbuiting. Verder moet geleenthede geskep word om kontra-verhale van hoop en verandering openlik te vertel. Daarom is sulke liturgiese elemente betrek in werkswinkels oor “die genesing van herinnering”:

Public spaces are needed for the many victims/survivors of racism, torture, warfare, gender violence, HIV/AIDS, economic

injustice and violence, etc. in our world. Different liturgies of mourning, of remembering and of publicizing pain may be needed to avoid drowning the local voices in all too generalized or globalized *cantus firmus* (Fröchtling, 2001:3).

Die “liturgie van protes” is altyd onderweg en kry eintlik nie klaar met die verwerking van vernedering en pyn nie (Fröchtling, 2001:10). Daar is enkele eienskappe van ’n “liturgie van protes” wat onderweg is:

- Dit is meestal narratief en kontekstueel; dit verwoord die eie ervaring en verbind verhale van geloof uit die verlede met krisis wat nou ervaar word.
- Dit werk met herinneringe van ervarings en herstelverhale uit die eie of ander se verlede en dit staan in ’n wisselwerking met mekaar. “Liturgy is an unlimited expression of hope against despair, of resurrection against death. Thus liturgy cannot be defined. It can only be lived” (Fröchtling, 2001:11).

4.2 Beoordeling

Is ’n “liturgie van protes” nodig? Om die volgende redes moet hierdie soort liturgie afgewys word. Waar die “liturgie van protes” in opstand kom teen die beginsel dat lyding nie bloot gegee word om transformasie teweeg te bring nie, leer die Skrif dat lyding (ook onregverdige lyding) volharding bring (vgl. Rom. 5:3-5; Jak. 1:2-4 en die eerste brief van Petrus waar gehandel word oor die verduur van onregverdige lyding). Die Skrif leer verder dat die gelowige sy/haar vernedering en pyn in die lig van Christus se lyding en pyn moet sien (vgl. Kol. 1:24). Om vergewing, soos hierdie beweging beweet, afhanklik te maak van die bewys van verandering en restitusie, klop nie met die onvoorwaardelike vergewing wat die Skrif leer nie. Vergewing word nie goedkoop wanneer restitusie nie vereis word nie. Christus het duur vir ons vergewing betaal en Hy eis daarom dat ons ook onvoorwaardelik moet vergewe. Die *memoria passionis* (herinnering aan pyn) gee voor dat uit die vertelling van pyn daar genesing kan kom. Vanuit die gereformeerde liturgie is die *absolusie*, die vrypraak op grond van Christus se soendood, die enigste weg wat tot genesing kan lei. Die Heilige Gees pas hierdie versekering en troos toe in die elemente van die erediens, soos onder andere die prediking en gebede. Juis daarom kan die gelowige wat verneder is en daarom pyn verduur, verseker wees van algehele genesing waarin die pyn verwerk is. Daarom kan ten opsigte van die gereformeerde erediens nie gesê word dat ’n deelnemer nooit klaar sal kry met die verwerking van pyn nie, soos die “liturgie van protes”

beweer. Waar die verootmoedigings- en versoeningsdiens deur verootmoediging, berou, skuldbelydenis en vryspraak in die erediens verwaarloos word, kan dit genesing by oortreder en getraumatiseerde verdraag.

5. Liturgiese antwoorde volgens die Waarheids- en versoeningsmodel

5.1 Flitse uit die liturgiese handeling van die WVK en die effek daarvan op sekere kerkgroepe

Aartbiskop Tutu het by die aanvang van die werk van die WVK gesê dat die Kommissie 'n geweldige verantwoordelikheid het om die proses van genesing in Suid-Afrika te fasiliteer. Tutu het twee voorbeelde uit die Christelike tradisie genoem wat hierdie Kommissie kan volg. Aan die een kant die Middeleeuse Inkwisisie wat die waarheid probeer oopmaak het: "As Tutu clarified, the commission was not an inquisition designed to expose heretics or hunt witches, 'hell-bent on bringing miscreants to book'" (Chidester, 1999:134). Aan die ander kant het Tutu 'n ander Christelike instelling voorgestel: die ritueel van belydenis. Hy het gesê: "We will be engaging in what should be a corporate nationwide process of healing, through contrition, confession and forgiveness" (Chidester, 1999:134). By die openingsgeleentheid van die WVK het die voorsitter bepaal dat die WVK 'n Christelike liturgiese proses van belydenis gaan volg. Tutu het daarom 'n beroep op alle geloofsgroepe gedoen om liturgieë vir skuldbelydenis en absolusie te ontwikkel.

Die WVK het verskillende rituele gebruik in hulle jare van aktiwiteit. Sekere simbole is herhaaldelik gebruik. Krog (1998:7) noem byvoorbeeld die gebruik van die mikrofoon 'n simbool wat aangedui het dat 'n gemarginaliseerde stem skielik deur die openbare oor op televisie gehoor kan word. Die keuse van die dorp of stad en die plek in die dorp waar die verhore gehoor is, is sorgvuldig gedoen en het 'n sekere simboliese waarde gehad. Oos-London het byvoorbeeld baie simboliese betekenis omdat 'n groot deel van die *struggle* in die Oos-Kaap plaasgevind het. Die stadsaal in Oos-London is dus gekies (bo Mdantsane, die tweede grootste stad in SA), om daarmee te sê: ons beset as heilige plek vir die verhore hierdie setel in die hart van die blanke stad (Krog, 1998:8).

Aan die begin van elke verhoor is die proses van die voorsitter en sy Kommissie ingelei. Dan is die getuies 'n afsonderlike plek gegee. Die hele verhoorgroep het na die slagoffers gestap en hulle gegroet,

'n kers is aangesteek en die name van die slagoffers is voorgelees. Dan was daar 'n minuut van stilte en die verhoor is geopen met Skriflesing, gebed, sang en 'n tyd vir stilgebed. Die verloop was die vertel van die storie, en dan vrae soos: Hoe voel jy nou? Wat is jou mening oor wat gebeur het? Hoekom dink jy het dit gebeur? Laastens het die voorsitter die persoon bedank en soms vir hom of haar gebid. Tutu kon uit die verhaal die pyn van die slagoffer vertolk en dan die dieper betekenis van haar verhaal aan haar verduidelik (Krog, 1998:12,13).

Gebed en eredienste in die kerke wat die Suid-Afrikaanse Raad van Kerke (SARK) gevorm het, het 'n belangrike deel van pynverligting geword, omdat dit die enigste wyse was waarop mense hulle pyn met God en ander kon deel. In die voorlegging noem die SARK dat kerke na die apartheidsera medeverantwoordelikheid vir die morele rekonstruksie van die land se mense moet neem (SACC, 1997:9).

Die effek wat hierdie soort "liturgie" van die paneel van die WVK gehad het, blyk onder andere uit die volgende twee voorleggings aan die WVK:

In die voorlegging van die Presbyterian Church of Southern Africa (PCSA) stel die kerk sy voorneme:

The PCSA and other Churches and religious groups should conduct their own 'TRC' within their Church or religious group, making confession before God and to those who suffered, both black and white, by telling and listening to one another's stories. And then forgive one another as Christ has forgiven us (PCSA, 1997:11).

In die *RICSA Report* skryf die outeurs oor simboliese en liturgiese handeling van die kommissie:

Reconciliation liturgies would transform acts of worship into acts of reconciliation. They also put forward the idea of a memorial to martyrs and victims, as a reminder that such deeds should never happen again, as well as a week of reconciliation which would include a social audit, vicarious confessions, and public commitments to upholding human rights (RICSA Report, 1999: 64).

Een van die aanbevelings van RICSA self is: "We recommend that faith communities initiate their own processes of healing" (RICSA Report, 1999:74). Hier ontwikkel dus 'n soort liturgie na aanleiding van die gebeure in die WVK, nie net binne gemeentes nie, maar gesamentlik in verskillende kerkgemeenskappe. Dit kan dan eie

liturgieë in die plaaslike gemeente of saam met ander kerkgroepe wees.

5.2 Beoordeling

Die liturgie wat by die samekomste van die WVK gebruik is, het 'n sterk horisontale trek gehad. Die “pynverligting” kon kom as die storie vertel is. Hoewel Tutu van skuldbelydenis en absolusie gepraat het, was dit bloot 'n saak tussen “benadeelde” en “skuldige”. Die motief was dikwels om amnestie te ontvang en daarom was die proses sterk demonstratief. By die kerke wat in die SARK saamkom, is gepleit dat gebede en eredienste belangrike middels tot pynverligting moet word. Dit kon meebring dat eredienste vir politieke versoening misbruik word. Die rituele en simbole wat die WVK gebruik het, skep ook so 'n demonstratiewe indruk. Rituele en simbole het in die liturgie van die erediens en die liturgie van die lewe 'n plek, maar op grond van oordrewe demonstratiewe kenmerke (soos by sekere sittings van die WVK) kan die egtheid van skuldbelydenis en vergewing in gedrang gebring word. Die liturgie het byna geheel en al in 'n skuldbelydenis-, vergewings- en versoeningsritueel opgegaan en vanuit gereformeerde beginsels beoordeel, is dit 'n skeeftrekking van die rykdom van die liturgie. Die WVK kon die indruk skep dat sy versoeningsrituele die totale som van versoening is.

6. Rigtingwysers vanuit die gereformeerde liturgie

Juis as gevolg van die voorkoms van geweld wêreldwyd, ook in Suid-Afrika, behoort riglyne vir 'n liturgiese antwoord op geweld vanuit die gereformeerde teologie gegee te word.

6.1 Vertrekpunte vir die vorming van 'n liturgiese antwoord op geweld

6.1.1 Daar is sin in die lyding wat gelowiges deur geweld ondergaan

In die gereformeerde liturgie word die gesag van die Bybel aanvaar en daarom ook die verklaring wat die Skrif op verskillende plekke oor lyding gee. God is 'n vertroostende God en Hy neem ons gebrokenheid op Hom: “He is the God of compassion who suffers with us – and for us” (Harrington, 1992:9). Lying is die arena waar gelowiges gedissiplineer kan word en sodoende gesuiwer word deur 'n smeltproses soos vuur metaal suiwer. Lying kan ook dien om die regte lewenswyse te kweek (1 Pet. 1:6,7; vgl. Talbert, 1991:92). In

die liturgie moet pastorale aandag aan die getraumatiseerdes gegee word in die keuse van liedere, gebede, prediking en die atmosfeer van die diens:

The greatest opportunity for transforming traumatized lives will lie in the week-by-week shaping of the congregation's consciousness by pastoral proclaiming of the scripture's Word and a dynamic liturgy, which anticipates all our diseases and touches them with the deepest healing (Duke, 1985:41).

6.1.2 Liturgie bring die getraumatiseerde in die teenwoordigheid van God

Die duidelikste beskrywing van die wese van die erediens word beskryf in 1 Korintiërs 14:25: "Waarlik God is hier by julle" (vgl. De Klerk, 1999:318). Die getraumatiseerde kan in die liturgie ruimte kry om God persoonlik te ontmoet as die Trooster. Job is 'n goeie voorbeeld: Job vind God toeganklik om in sy lyding met Hom te worstel en dan voor die groot almag van God stil te word. Sy antwoord lê in die feit dat God hom persoonlik ontmoet. God is lewend teenwoordig. God se verskyning aan Job bevestig Job se waarde, sy integriteit en sy dapperheid in die lyding. Hy is nie net 'n platgeslane slagoffer van die geweld wat hom getref het nie, maar ook nou waardig om in die teenwoordigheid van God te staan (Thomason, 1997:10).

6.1.3 Liturgie bring die getraumatiseerde in ontmoeting met die gemeente

Liturgie is die ontmoeting van God met die gemeente en daaruit vloei die ontmoeting van die gemeente met God en met mekaar voort. Mense in 'n krisis voel afgesny van ander en rou, hartseer en vernedering bring isolasie; daarom moet die liturgie mense saambind. Hulle sit in die banke met onuitspreeklike geheime en private pyn en ervaar die liturgie dikwels as toeskouers op 'n afstand. Wat wil hulle graag hê? Hulle wil identifiseer met 'n liturgie wat die verborge uitroepe van die gewonde hart uitspreek: "In worship, as in counselling or therapy, the bridge from isolation to communion is articulation" (Duke, 1985:41). In hierdie verband is die teenwoordigheid van die kind, ook die gemolesteerde kind, in die erediens noodsaaklik, nie alleen ter wille van die kind nie, maar ook ter wille van die Liggaam van Christus, waarvan die kind ook deel is (Wilkey, 1997:268).

6.1.4 Die atmosfeer in die diens skep 'n gevoel van veiligheid

Behalwe om saam te bind, het die liturgie ook die vermoë om 'n veilige atmosfeer vir die getraumatiseerde te skep. Hierin speel stilte 'n belangrike rol. Die gewonde persoon het dikwels behoefte om met stilte voor God gevoed te word, want stilte is die geestelike ruimte waarin die gelowige se gees met God gemeenskap kan hê deur die wisselwerking van die uiting van pyn en die toe-eiening van God se belofte van genesing (vgl. Burger, 1999:206). Ook simbole speel hierin 'n belangrike rol. Die kommunikasiekrag van simbole lê daarin opgesluit dat dit na wêreldes verwys wat buite ons sigbare werklikheid bestaan. Simbole funksioneer as vensters wat 'n uitsig gee op die onuitspreeklike, die oneindige, die transendente (Pieterse, 1998:346). Die water by die doop en die gebreekte brood en die wyn wat gegiet word, is simbole wat intens gekoppel kan word aan die pyn en genesing van almal wat deur geweld gewond is. Die doop en Nagmaal is egter méér as simbole, dit is tekens en seëls van die verlossing van sonde, smet en pyn deur die bloed van Christus. 'n Ander wyse waarop die gemeente onder die indruk kan kom van die nood en uitkoms van getraumatiseerdes is deur die gebruikmaking van die gemeente se weeklikse nuusbrieff. Een voorbeeld is om gemeentelêde op 'n vrywillige basis geleentheid te gee om kortliks in die gemeenteblaadjie oor die genade en krag van God te getuig nadat hulle byvoorbeeld die traumas van kapinge of plaasaanvalle ervaar het.

6.2 Die funksie van die Ontmoetingsdiens in die liturgiese antwoord op geweld

Die *introitus* as intog bevat die erkenning dat God in die samekoms van sy gemeente teenwoordig is (*votum*) en sy volk in staat stel om Hom te ontmoet (met die groetseën). Die gemeente bely hulle afhanklikheid van God en dat Hy met sy magtige teenwoordigheid genesing kan bring. Die liturg kan van tyd tot tyd melding maak van die verskillende soorte geweld (dalk na aanleiding van 'n kaping of rooftog wat lidmate beleef het) en die *votum* of die seëngroet as troos vir die slagoffers van geweld aandui. Omdat die handeling om jou geloof te bely die identiteit as geloofsgemeenskap en eenheid voor God beklemtoon, kan die liturg sorg dat daar by geleentheid in hierdie handeling geïdentifiseer word met getraumatiseerdes. Identifisering is 'n belangrike stap in die proses van genesing.

6.3 Verootmoediging, skuldbelydenis, absolusie en versoening

Omdat die liturgie in die teenwoordigheid van die heilige God plaasvind, is die belydenis en smeking in die eerste plek tot God gerig. Die liturgie vind ook in die teenwoordigheid van gelowiges plaas en daarom het hierdie handeling betrekking op persone in die samekoms en daarbuite (De Klerk, 2002:57). Die herinnering aan die traumatiese gebeure in die verlede bring mee dat so 'n persoon nie kan sê: “Let bygones be bygones” nie (Battle, 2000:180). Vos (1999:194) onderskei tydsonthou, ervaringsonthou en omgewingsonthou. *Tydsonthou* roep die geskiedenis van skuld in herinnering. *Ervaringsonthou* het die funksie om mense se pynlike ervarings in herinnering te roep en *omgewingsonthou* bewaar die belydenis van skuld van vaagheid en maak dit konkreet. Deur die pyn van die slagoffer te hoor in gebed of dit in gebed te vertolk, word die verlede in die toekoms ingedra deur die hoop op God se beloftes. Dan kan in die geloof gesê word: Dit sal nie weer gebeur nie (Louw, 1996:394). In hierdie opsig is die *kyrie eleison* belangrik, want daarin roep die gemeente God om ontferming aan vir die nood van die wêreld. Calvyn gebruik die *kyrie eleison* in sy *Confession*, die belangrike skuldbelydenis wat hy aan die begin van die diens plaas (Brienen, 1987:189).

Die slagoffer mag nie deur hierdie liturgiese handeling gemanipuleer word om sommer ondeurdag te vergewe nie. Is daar nie misdade wat “misdade teen die mensheid” genoem kan word en dus nie vergewe kan word nie? Nee, vergewing is 'n Godgegewe genadegawe. Daar moet egter ruimte (en tyd) wees vir die Heilige Gees se werking om diep oortuigde vergewing te bring. Vergewing is egter onvoorwaardelik en daarom is skuldbelydenis, berou en restitusie gevolge van vergewing en nie die voorwaardes daarvoor nie. Vergewing van ander is om so 'n persoon vry te maak van skuld en so 'n persoon oor te gee aan die genade en oordeel van God (Louw, 1996:391). Daarom moet die kerk 'n liturgies betroubare en aanvaarbare ruimte skep waarin verootmoediging, skuldbelydenis en vergiffenis kan plaasvind. Plaaslike kerke moet ook van tyd tot tyd tot gesamentlike verootmoediging en skuldbelydenis kom omdat slagoffers se pyn en vernedering dikwels in die liturgie verbygekyk word.

6.4 Woorddiens

Die Woorddiens bestaan uit die selfstandige Skriflesing, die Skriflesing waaruit die prediking kom, die prediking en die sakramente.

Die selfstandige Skriflesing bied die geleentheid in die liturgie om dele aan te hoor waarmee die slagoffer in sy/haar pyn en hoop en proses van genesing kan vereenselwig. Voorbeelde hiervan is die boek Job, Psalms soos Psalm 42, 43 en 73 en Klaagliedere 3.

In die prediking kan die woorde van Duke (1985:43) in berekening gebring word:

Recognizing that traumatized people need feeding less through the cognitive intellect than through their emotive and imaginative faculties, less through the brain than the heart, the pastoral preacher will do more with images than concepts, offer more parables than propositions, and speak with language that is not only plainly understood but which functions in the mind and hearts of the hearers (Duke, 1985:43).

Die viering van die Nagmaal begelei die getraumatiseerde deur al die fases van die proses van genesing. Eers die identifisering met die lyding van Christus en die herinnering aan sy en die eie lyding. Die *memoria passionis* is hier in sy skerpste vorm aanwesig en die liturg moet dit van tyd tot tyd uitwys. Aan die Nagmaal moet die boodskap wees dat niemand weer geoffer, geviktimizeer, vernietig of geoffer hoef te word om gemeenskap tussen God en mens te herstel nie. Die gelowiges het in beginsel reeds verheerlikte liggame en dit mag nie met geweld aangetas word nie. In die Nagmaal het lidmate gemeenskap met die verhoogde Christus. Daarom is die *sursum corda* van wesenlike belang in die viering. Die Nagmaals-ganger kan in die gemeenskap met Christus die sonde, pyn en vernedering van hierdie wêreld as las aan die Here afgee en die vrede, vreugde en liefde van Christus toe-eien. Uit die eenheid met Christus kan die getraumatiseerde nuwe krag, hoop en troos ontvang. Die grond vir vergewing en versoening word in die Nagmaal duidelik beleef en uiteindelik is die Nagmaal vir alle slagoffers 'n viering van oorwinning. Dit is die taak van die liturg om dit so te vertolk en die lidmaat te begelei om dit so te beleef.

6.5 Antwoorddiens

Die gemeente kan nie anders as om te antwoord op God se spreke nie, want die Woorddiens roep 'n antwoord op. 'n Baie belangrike element in hierdie deel van die liturgie is die beoefening van die gawe van die profesie. In hierdie handeling pas een of meer lidmate die prediking konkreet op die praktiese lewe toe. Hier sou dit moontlik wees vir slagoffers wat genees is om die prediking op hulle situasie toe te pas deur beskeie te vertel van die trauma, die bystand van die Here en hulle genesing. Dit kan ook na die erediens

gebeur. Hierdie vertel van die herinnering het 'n verdere helende uitwerking op die persoon, gee aan ander die vrymoedigheid om hulle pyn te deurworstel en dalk te verwerk en maak die gemeente sensitief vir die slagoffer se pyn en die geweld in die samelewing.

Die liturg moet drie elemente in gedagte hou: die *belydenis* van die huidige trauma, die *herinnering* aan God se getrouheid in die verlede en die *hoop* op God se huidige en toekomstige genade. Belydenis, herinnering en hoop kom in soveel Psalms voor en sal die gees van die lydende versterk. Die sing van die verskeidenheid klaagliedere in die Psalms en ander dele uit die Skrif skep 'n unieke geleentheid vir die slagoffer om iets van sy of haar eie leed te beleef en tot uitdrukking te bring. Seergemaakte mense het nie 'n aan-geplakte optimistiese liturgie nodig nie, maar 'n eerlike liturgie.

Liedere verwoord die lyding in God se wêreld en dikwels ontlok die reguit taal die brandende hartseervraag: Waarom, o God? (vgl. Pss. 42, 43). Dit is nie sentimentele liedere oor lyding nie, maar realisties geloofstaal waarin die woede en bitterheid uitdrukking vind in worsteling met God. Daar is deur digters van die laat-twintigste eeu heelwat vrye liedere geskep (wat nie 'n beryming en omdigting van Bybelgedeeltes is nie) om die mens se lyding met Christus se bittere lyding aan die kruis te verbind (vgl. Liedboek, 2001:572-578, 584-602). Strydom (1994:289) het ook sommige van hierdie liedere gedig en is oortuig dat die Psalms en hierdie liedere antwoorde bied op die mens se diepste nood. Dit geld ook vir die loflied in die samekoms: Lofprysing word geaktiveer wanneer die genadige beloftes van God met verwondering gehoor en aangeneem word, te midde van die dieptes van die pyn van die alledaagse bestaan (Smit, 1997:393).

Daar is baie plekke in die Bybel (veral die Psalms) waar gelowiges bid om bevryding uit lyding en daarom moet baie meer in die erediensgebede vir slagoffers van alle soorte geweld gebid word. Sodanige gebede impliseer nie 'n manipulering van God nie, maar behels die opregte bede om verlossing en die sekerheid dat net God kan verlos. Gebed beteken om in kontak met God te bly, maar ook met die lyding van die wêreld en die eie lyding deur die teenstrydighede daarvan te formuleer: "To pray is to say Yes to God, to affirm the sense of contradiction we experience, the pain of mortality and death, the suffering caused by violence and oppression" (Fröchtling, 2001:9). Gebed erken die bestaande spanning waaronder die slagoffer verkeer en betrek dit wanneer die lydende tot God nader, want God word gesien as die enigste bron van hoop, al word Hy dikwels in worsteling gekonfronteer. Die voorganger in die

erediensgebed mag nie nalaat om die slagoffer van geweld voor die genadetroon te bring nie.

6.6 Wegsturseën

Die inhoud van die wegsturseën is baie belangrik, want daardeur word die gemeente onder die liefde van God, die genade van Christus en die voortdurende gemeenskap van die Heilige Gees geplaas. Die seën is 'n toesegging en word in die hart ingestort om in die geloof toegeëien te word. Daarom bring die seën daadwerklike hoop, troos, perspektief en moed by alle lidmate, veral by dié wat ly. Die wegsturseën gaan gepaard met 'n roeping om die liturgie van die lewe op die patroon van die erediens te gaan vier. Dit beteken saamrou met slagoffers, liturgiese begeleiding deur sang en gebede in die huise van slagoffers, en die viering van oorwinning wat die slagoffer in Christus tog beleef. Dit beteken verder dat deelnemers aan die erediens hulle morele verantwoordelikheid moet verskerp en sterker getuienis teen geweld in die lewe van elke dag moet lewer. Kerke kan dit oorweeg om oor die pynlike en ingrypende saak van geweld 'n dag van verootmoediging te hou.

7. Samevatting

Geweld is nie 'n geïsoleerde verskynsel in een land nie. Dit is 'n handeling wat ernstige trauma – ook by gelowiges – veroorsaak en deur al die teologiese dissiplines verreken moet word. Daar moet dus ook liturgiese antwoorde op geweld gegee word. Die Skrifkritiese oplossings wat uit sekere kringe van die feminisme en die “liturgie van protes” aangebied word, naamlik dat dele van die Skrif weggelaat of beelde in die Skrif met ander vervang moet word, kan nie aanvaar word nie. Die dramatisering van skuldbelydenis, vergewing van die oortreder en versoening in die liturgie, soos by sommige geleenthede van die WVK voorgekom het, druis in teen die ootmoed wat skuldbelydenis voor God vereis. Tog het hierdie denkrigtings die oë oopgemaak vir die noodsaak om vanuit die gereformeerde liturgie riglyne te gee wat Skrifgetrou is. In die samekoms van die gemeente, van huisgesinne en groepe in die gemeente mag die getraumatiseerde nie verbygekyk word nie. Die gemeente as God se gestuurdes in die wêreld behoort deur die liturgie troos en hoop aan die gewondes in die kerk en samelewing te gee. Geleenthede behoort in die erediens geskep te word vir mense om die pyn en vernedering wat hulle ervaar, in die handeling van die liturgie te kan beleef, sonder dat hulle persoonlik daardeur in die verleentheid gestel word. Dit kan in die verskillende momente en die dinamiese gang van die liturgie verwesenlik word.

Die gereformeerde liturgie bied in elke element moontlikhede wat benut moet word. Die probleem lê nie by die liturgie nie, maar daarin dat die geleentheid wat die liturgie bied, nie raakgesien word nie, of dat die nood van die slagoffer buite die gesigsveld van die liturg en erediensdeelnemers val. Die fokus in elke byeenkoms van die gemeente hoef nie net op die getraumatiseerde te val nie, maar behoort altyd in die gedagte van die voorganger en die deelnemers aan die erediens te wees.

Bibliografie

- ADAMS, C.J. & FORTUNE, M.M., eds 1995. Violence against women and children. A Christian theological sourcebook. New York : Continuum.
- BARTON, S.C. 1996. The family in theological perspective. Edinburgh : Clark.
- BATTLE, M. 2000. A theology of community. The ubuntu theology of Desmond Tutu. *Interpretation*, 54(2):173-182.
- BRIENEN, T. 1987. De liturgie bij Johannes Calvijn. Zijn publicaties en zijn visies. Kampen : De Groot Goudriaan.
- BURGER, C. 1999. Gemeentes in die kragveld van die Gees. Oor die unieke identiteit, taak en bediening van die kerk van Christus. Stellenbosch : BUVTON.
- CHIDESTER, D. 1999. Stories, fragments and monuments. (In Cochrane, J., De Gruchy, J. & Martin, S., eds. Facing the truth. South African faith communities and the Truth and Reconciliation Commission. Cape Town : David Philip. pp.134-152.)
- DE KLERK, B.J. 1999. Vaartversnelling vra verdieping van ons liturgie. *In die Skriflig*, 33(3):311-330.
- DE KLERK, B.J. 2002. Liturgie, transformasie en die Afrika-Renaissance. (In Barnard, M. & Schuman, N. Nieuwe wege in de liturgie. De weg van de liturgie – een vervolg. Zoetermeer : Meinema. pp. 50-62.)
- DUKE, P.D. 1985. Preaching to the traumatised. *Faith and Mission*, 3(1):40-49.
- FORTUNE, M.M. 1995. The transformation of suffering: a Biblical and theological perspective. (In Adams, C.J. & Fortune, M.M., eds. Violence against women and children. A Christian theological sourcebook. New York : Continuum. pp. 85-91.)
- FRÖCHTLING, D. 2001. Re-membering Christ crucified and living. [Web:] <http://www.ware.ch/pcrw13/02.htm>. [Datum van toegang: 5 Oktober 2002].
- GNANADASON, A. 1997. No longer a secret. The church and violence against women. Geneva : Risk Book Series.
- GRAHAM, E. & HALSEY, M., eds. 1993. Life cycles. Women and pastoral care. London : SPCK.
- HARRINGTON, W. 1992. The tears of God. Our benevolent Creator and human suffering. Minnesota : Liturgical Press.
- INTERNATIONAL CONSULTATION. 1997. Children at risk. Statement of an International Consultation at Oxford, January 1997.
- KROG, A. 1998. The Truth and Reconciliation Commission – a national ritual? *Missionalia*, 26(1):5-16.
- LIEDBOEK VAN DIE KERK, 2001. Vir gebruik by die erediens en ander byeenkomste. Kaapstad : NG Kerk-uitgewers.

- LOUW, D.J. 1996. Guilt and change – the healing power of forgiveness. *Scriptura*, 59:383-395.
- MITCHELL, N. 2001. “The violent bear it away”. A world of violence. *Worship*, 70(4):335-343.
- PCSA
Kyk SUBMISSION OF THE PRESBYTERIAN CHURCH OF SOUTHERN AFRICA ...
- PIETERSE, H.J.C. 1998. Die rol van rituele en simbole in die identiteitsvorming van ’n geloofsgemeenskap – ’n gereformeerde perspektief. *Skrif en Kerk*, 19(2):342-348.
- PROCTER-SMITH, M. 1995a. “Reorganising victimisation”: The intersection between liturgy and domestic violence. (In Adams, C.J. & Fortune, M.M., eds. Violence against women and children. A Christian theological sourcebook. New York : Continuum. p. 429-443.)
- PROCTER-SMITH, M. 1995b. The whole loaf: Holy Communion and survival. (In Adams, C.J. & Fortune, M.M., eds. Violence against women and children. A Christian theological sourcebook. New York : Continuum. pp. 464-478.)
- RICSAs REPORT. 1999. Faith communities and apartheid. (In Cochrane, J., De Gruchy, J. & Martin, S., eds. Facing the truth. South African faith communities and the Truth and Reconciliation Commission. Cape Town : David Philip. pp. 153-176.)
- SACC (1997)
Kyk SOUTH AFRICAN COUNCIL OF CHURCHES
- SMIT, D. 1997. Oor lofprijsing – en die Verenigende Gereformeerde Kerk in Suider-Afrika. *Nederduitse Gereformeerde Teologiese Tydskrif*, 38(4):389-396.
- SOUTH AFRICAN COUNCIL OF CHURCHES. 1997. Testimony before the Truth and Reconciliation Commission, East London, 17 November 1997. [Web:] http://www.utc.ac.za/depts/ricsa/commiss/trc/sacc_t.htm [Datum van toegang: 5 Oktober 2002].
- STRYDOM, W.M.L. 1994. Sing nuwe sange nuutgebore. Liturgie en lied. Bloemfontein : UOVS.
- SUBMISSION OF THE PRESBYTERIAN CHURCH OF SOUTHERN AFRICA TO THE TRUTH AND RECONCILIATION COMMISSION. 18th August 1997. [Web:] http://www.utc.ac.za/depts/risca/commiss/trc/pcsa_sub.htm [Datum van toegang: 6 Oktober 2002].
- TALBERT, C.H. 1991. Learning through suffering. The educational value of suffering in the New Testament and its milieu. Minnesota : Liturgical Press.
- THOMASON, B. 1997. God on *trail*. The book of Job and human suffering. Minnesota : Liturgical Press.
- VAN DIJK, D.J.J. 1998. Inklusiewe taal in de liturgie. (In Oskamp, P. & Schuman, N., red. De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk. Zoetermeer : Meinema. pp. 395-406.)
- VOS, C.J.A. 1999. Skuldbelydenis en genadeverklaring in die liturgie. *Ned. Geref. Teologiese Tydskrif*, 40(3 & 4):193-203.
- WILKEY, G.V. 1997. What children bring: a little child shall lead them. *Reformed Liturgy and Music*, 34(4):263-269.

Kernbegrippe:

feministiese liturgie
gereformeerde liturgie
liturgie en geweld
Waarheids- en Versoeningskommissie

Key concepts:

feminist liturgy
liturgy and violence
reformed liturgy
Truth and Reconciliation Commission